

آشنایی با بنای کاروانسرای سعدالسلطنه در شهر قزوین*

شادی زهتابیان- کارشناس ارشد معماری- اردیبهشت ۱۳۹۱

قزوین از جمله شهرهای باستانی است که تاریخ آن به هزاره‌های دوم و سوم پیش از میلاد بازمی‌گردد. قزوین بیشترین آبادانی خود را در دوره‌ی سلجوقیان بدست‌آورد و در دوره‌ی پایتختی خود به عنوان بزرگترین کانون سیاسی کشور دارای موقعیت ویژه‌ای در منطقه بود، و ابنیه و آثار فراوانی در آن بوجود آمد. «کاروانسرای سعدالسلطنه» بزرگترین مجموعه‌ی کاروانسرای درون‌شهری در ایران است، که به دستور «باقرخان سعدالسلطنه اصفهانی»، حاکم وقت قزوین در اواخر دوره سلطنت ناصرالدین شاه (۱۳۱۰-۱۳۱۴ ق.ه) ساخته شد.

در ایران ۳ نوع کاروانسرا وجود داشت:

- کاروانسرای خارج شهر
 - کاروانسرای در بدو ورود به شهر
 - کاروانسرای داخل شهر (که جامع‌ترین و کاملترین نوع کاروانسرا بود و به صورت سرای تجاری و بازرگانی برای دادوستد، و نیز به عنوان مهمان‌خانه کار می‌کرده، و به لحاظ عملکرد، مستقل از بازار شهر بوده است)
- در شهر قزوین هم هر سه نوع کاروانسرا وجود داشته؛ اول سراهایی که بازرگانان در آن‌جا به کار بازرگانی می‌پرداختند، دیگری آن دسته که بارانداز و مخصوص کاروانیان یا بارفروشان بود، و سوم کاروانسراهایی که دارای اصطبل و شترخان بوده، و به چهارپایان یا گاری و یا درشکه و امثال آن اختصاص داشت. کاروانسرای سعدالسلطنه از جمله کاروانسراهایی است که ترکیبی از هر سه کاروانسرای فوق بوده است.

این کاروانسرا در دوره‌ای بنا نهاده شد که شهر قزوین در کانون توجه بازرگانان و تجار کشور و محل استقرار و تجمع کاروانیان از اقصی نقاط کشور بوده‌است. این کاروانسرا بر سر راه تجاری روسیه، رشت و انزلی و آستارا، زنجان و تبریز و ارومیه، تهران و سمنان و مشهد، اصفهان، همدان، کرمانشاه و شیراز و بوشهر، با وسعت حدود ۲۶۰۰۰ مترمربع بنا شده است.

این سرا در دوران طلایی خود به صورت یک سرای بازرگانی فعال کار می‌کرده و کارکرد شهری و کشوری داشته‌است. تا قبل از جنگ جهانی اول این مجموعه مرکز تجارت و فعالیت بازرگانی این شهر محسوب می‌شده و از چنان رونقی برخوردار بوده که در تعدادی از حجرات آن اقامت شبانه‌روزی صورت می‌گرفت و به عبارتی تجار در آن، شب خواب بودند.

بعد از تغییر نظام سیاسی و حکومتی روسیه که موقعیت خود را به عنوان پل ارتباطی بازرگانی بین اروپا و آسیا از دست داد، اوضاع اقتصادی قزوین نیز دچار رکود شد و شهر قزوین اعتبار تجاری خود را از دست داد و بدینوسیله عناصر وابسته به آن نیز همانند کاروانسراها و سراهای بازرگانی در دوره‌های بعدی، یا از میان رفتند و یا تغییر کاربری دادند. حضور بیگانگان نیز در جریان دو جنگ جهانی اول و دوم و استمرار اقامتشان در این شهر، که با احتکار مواد غذایی و خواربار نیز همراه بود، روند قحطی و سیر نزول اقتصادی در این شهر را تسریع نمود. در دوره‌های بعدی، مجموعه‌ی سعدالسلطنه به حیات اقتصادی خود به صورت نیمه فعال ادامه داد.

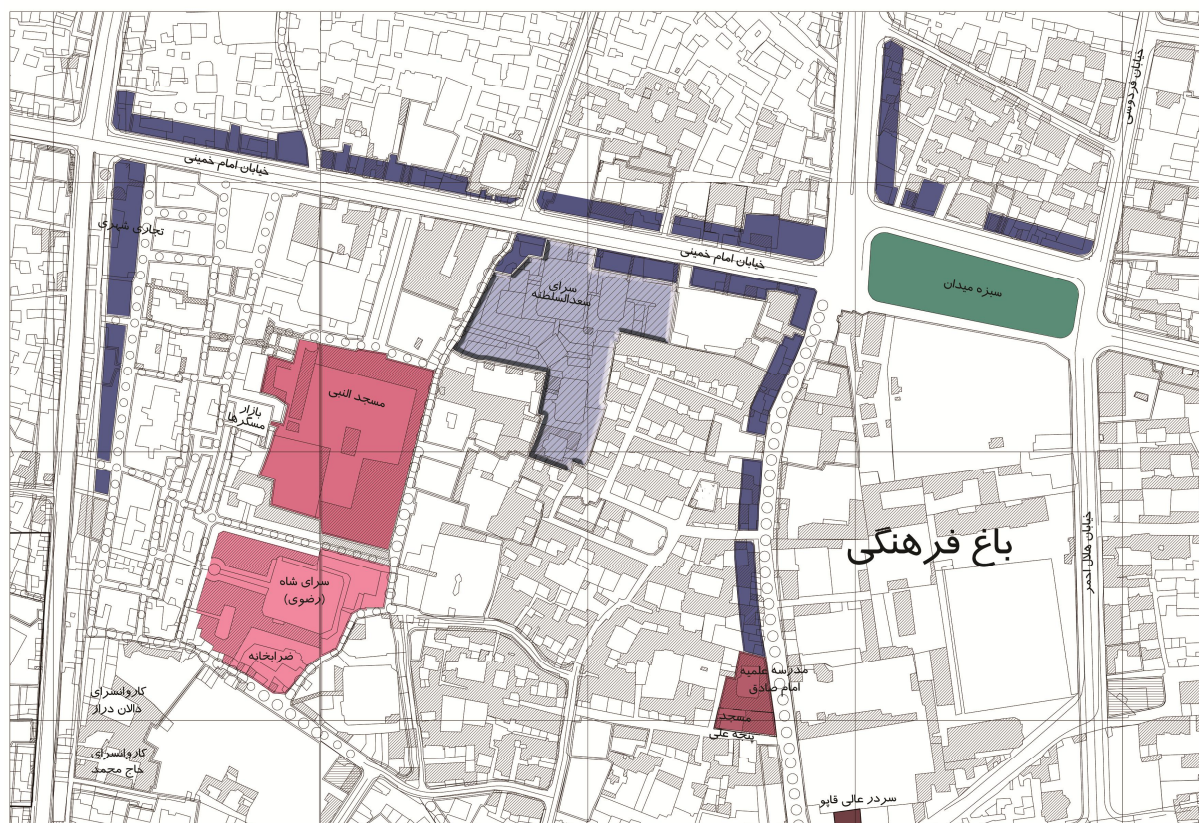
کاروانسرای سعدالسلطنه گذرگاه، یعنی نقطه اتصال راه‌های تجاری ایران از طریق جاده‌ی بین‌المللی ابریشم با شرق و غرب و شمال و جنوب بوده‌است. در واقع این مکان نه تنها یک کانون شهری، بلکه یک گذرگاه جهانی بوده‌است و محل تلاقی فرهنگ‌های مختلف در عرصه‌ی تجارت بوده، که از این منظر، بر اعتبار هنر معماری و ارزش اقتصادی مجموعه افزوده می‌شود.

مصلح این بنای عظیم، عمدتاً آجر با ملات گچ است که با تزئینات آجرکاری، کاشی‌کاری، و کاربندی، همراه با در و پنجره‌های چوبی بوده و در حال حاضر در مالکیت میراث فرهنگی استان قرار دارد. این بنا ابتدا در تاریخ ۱۳۱۶/۹/۱۷ با شماره ثبت ۱۰۲۱ در زیر مجموعه‌ی بازار قزوین ثبت شد؛ سپس در مورخ ۱۳۷۷/۵/۱۱ با شماره ۲۰۸۹ به صورت مجزا به نام کاروانسرای سعدالسلطنه ثبت گردید.

موقعیت مجموعه سعدالسلطنه در شهر قزوین

کاروانسرای سعدالسلطنه در قلب محدوده‌ی تاریخی شهرقزوین، و در میانه راه بازار (فضای پرچنب و جوش شهری) و سردر عالی قاپو (عمارت تاریخی) قرار دارد و از دو خیابان اصلی شهر که در تقاطع خود میدان آزادی شهر قزوین را شکل می‌دهند، قابل دسترسی می‌باشد. به عبارتی دیگر مراجعین سواره، با حداقل فاصله پیاده‌روی به بنای مذکور می‌رسند، و عابرین پیاده به سوی بازار و گردشگران محلی، با رسیدن به آن، مقصدی دیگر برای بازدید و گذران وقت خواهند یافت.

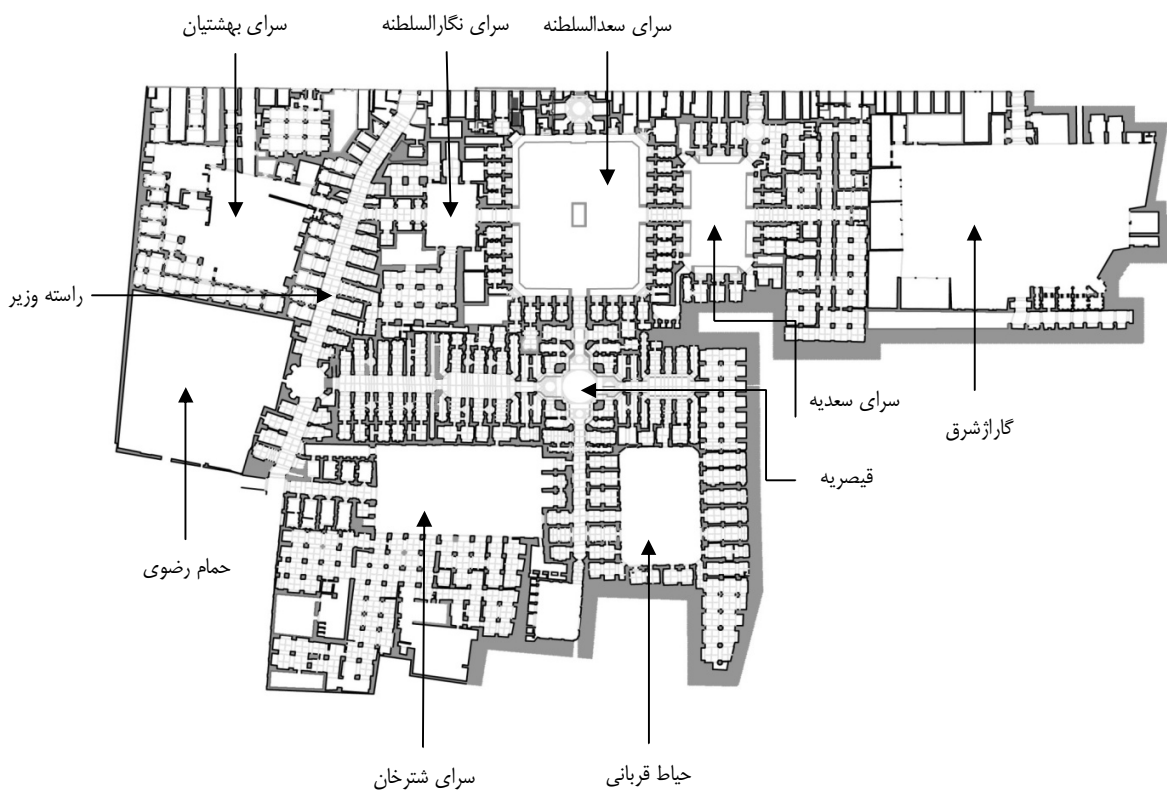

همجواری های مجموعه سعدالسلطنه

ساختار فضایی این مکان دارای پتانسیل قابل توجهی است. «مسجدالنبی»، «سرای شاه» (رضوی)، «ضرابخانه»، «مدرسه علمیه امام صادق»، «مسجد پنجه علی»، «سردر عالی قاپو»، و «باغ فرهنگی» که همگی با پشته‌های تاریخی و کالبدی، بخشی از معماری و نحوه ارتباطات عناصر شهری گذشته را دربردارند و اکنون نیز همسایگان نزدیک کاروانسرا می‌باشند. محدوده ذکرشده را لبه‌های تجاری شهری، در عمقی متناسب با ظرفیت محله پرکرده‌اند، و چشم بر رونق آینده‌ی «سرای سعدالسلطنه» دارند.

بنای کاروانسرا با وسعت بالا و تنوع فضایی چشمگیر خود، بررسی ویژه‌ای را به لحاظ معماری طلب می‌کند. به منظور روشن شدن اهمیت چگونگی بررسی این بنا با ویژگی‌های یک مجموعه‌ی تاریخی، هم از منظر زیبایی‌شناختی و نیز تنوع عملکردی زیر مجموعه‌های آن، هر یک اجزا قابل بررسی در مجموعه‌ی بنای کاروانسرا، به تفکیک هر مورد در هر بخش به طور خلاصه معرفی و در ادامه دامنه‌ای از تنوع آن نشان داده می‌شود.

هدف، ارائه الگویی از شناخت و مطالعه اجزاء تشکیل دهنده یک معماری است، تا به این وسیله شکل و ساختار کلی و امکانات و توانمندی‌های فضای ساخته شده معرفی شود و به صورت الگویی پایه برای تعیین اصول و ترکیب مجدد اجزا و یا بهره‌گیری در احیای کالبد قدیم استفاده شود.

نقشه کاروانسرای سعدالسلطنه و نام فضاها

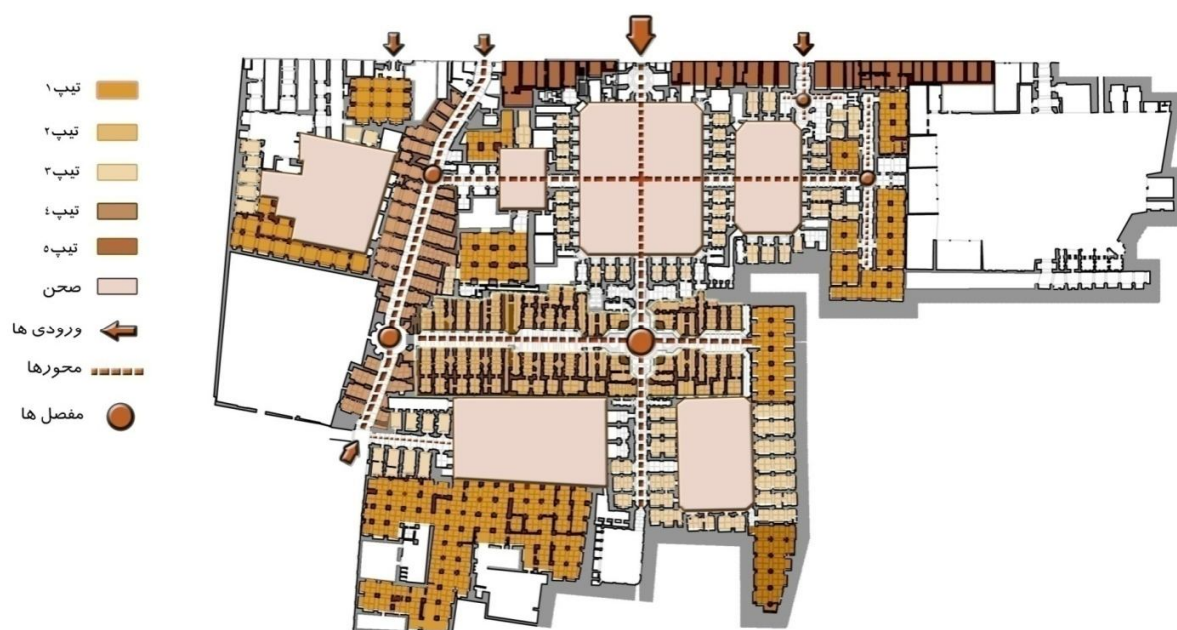
در بنای کاروانسرای سعدالسلطنه به معرفی و بررسی موارد زیر پرداخته شده است :

- ابعاد دانه‌ها
- تیپ فضاها
- نوع ارتباطات
- نور
- رنگ و جنس
- ارتفاع
- مسیر
- عناصر معماری

تنوع تقسیمات فضایی به لحاظ ابعاد دانه ها

اجزای اصلی بنا که به نام «سرا» نامگذاری شده‌اند را دیواره‌هایی متشکل از حجره‌ها شکل می‌دهند، که توسط مفصل‌ها و ورودی‌ها و شبستان‌ها با یکدیگر در ارتباط‌اند. به لحاظ هندسی، ابعاد و تناسبات ابعادی این اجزا توسط رنگ در شکل بالا تفکیک شده‌است. هر دانه‌ی اجزا با داشتن ابعاد مشخص و گوناگونی در چیدمان، تناسب جدیدی از ابعاد فضا را شکل می‌دهد، که بر تنوع تقسیمات فضایی، چه به لحاظ کالبدی و چه به لحاظ ادراک فضایی می‌افزاید. سطح بعدی تنوع آن جایی آغاز می‌شود که بخش‌بندی فضایی بنا را تحلیل می‌کنیم و آن چگونگی و ترتیب ورود از فضای قبلی به فضای بعدی است.

محورها - ورودی ها - مفصل ها

تیپ ۱- شامل فضاهای شبستانی و نسبتاً یکپارچه می باشد که تقسیمات درونی آن توسط ستون ها و کاربردی های داخلی انسجام یافته، و در نتیجه دارای پرسپکتیوهای متنوع و عمق بیشتری از فضا هستند، که امکان حرکت و تجربه فضای وسیع تری را به بازدید کننده می دهند.

تیپ ۲- فضاهای حجره ای می باشند که با تناسبات مستطیل کشیده در پلان و ارتفاع نسبت به مسیر داخلی قرار گرفته اند، و به لحاظ جزئیات نمایی، از ویژگی تلفیق آجر و کاشی بهره مندند و در دو لبه مسیر حالت دعوت کنندگی خود را نسبت به عبور حفظ کرده اند.

تیپ ۳- فضاهای غرفه ای می باشند با تناسبات نزدیک به مکعب در حجم و عموماً در لبه های صحن ها که حیاط میانی را دربر می گیرند قرار گرفته و تکمیل کننده ی جرم اصلی فضاهای صحن می باشند، و هر کدام به تنهایی از وسعت مستقلی برای بخش های عملکردی برخوردارند.

تیپ ۴- فضاهای حجره ای هستند که با تناسبات مستطیل کشیده در نما در دو سوی مسیر بازارچه قرار گرفته اند و صفحات متوالی مسیر را تعریف می کنند و بر ارتفاع مسیر تأکید دارند.

تیپ ۵- غرفه های تجاری خارج از پلان اصلی کاروانسرا را شامل می شوند که به گونه ای کاملاً نزدیک با جدار خیابان به لحاظ ساختاری و عملکردی بخشی از مجموعه به حساب می آیند .

صحن ها- بخش هایی با تنوع مساحت بالا بدون سقف و با جرزه های عملکردی هستند که بخشی از ساختار اصلی این مجموعه و فضاها خواهند بود که موجب تخلخل حجم عظیم مذکور می باشند، خالی هایی با کاربردی عمومی و در مقیاسی شهری کارکرد دارند.

ورودی ها- مجموعه کاروانسرای سعدالسلطنه با ورودی اصلی و ورودی های فرعی شکل گرفته است که بی شک از عناصر با ارزش و با معنایی خواهند بود، که هم از جنبه منظر شهری و بدنه اصلی و نیز کاربردی مدنظر می باشند.

محورها- توده های عملکردی این ساختار بر لایه ی محورهایی قرار گرفته اند که شناسایی آن ها در تعریف مسیرهای داخلی مجموعه ی برگرفته از ساختار اصلی حائز اهمیت هستند. مسیرها، محوره های دارای مبدأ و مقصد و دارای تعاریف عملکردی هستند.

مفصل ها- محدوده های فضایی هستند که در نقاط اتصال مسیرها و فضاهای تعریف و تعیین شده نقش ارتباطی داشته و محلی برای مکث و سکون فراهم می آورند. نقاطی که محل آشنایی با فضای جدید و یا مسیر جدیدی است و یا عمق و ابعاد جدیدی را مطرح می کند. مکانی که امکان تصمیم گیری را فراهم می آورد، می تواند آغاز و یا پایان باشد و معنای فضایی ساختار مذکور را کامل کند.

تنوع فضایی به لحاظ نور

کاروانسرای سعدالسلطنه را باید به لحاظ بهره‌گیری از نور در اشکال مختلف و ایجاد ویژگی‌های متفاوت بصری در فضاهای متفاوت نیز مورد بررسی قرار داد .

در فضای چهارسوق اصلی (قیصریه- تصویر ۱) نورگیر میانی با ابعاد و ارتفاع مناسب در فاصله‌ی لازم از حجره‌ها عمل نوردهی به فضاهای زیر را به خوبی بر عهده‌گرفته و در ساعات روز این مکان را از نور مصنوعی بی‌نیاز می‌کند. کاربندی ترکیبی آجر و کاشی این نورگیر همچنین در پخش شعاع نور و زیباسازی فضا موثر بوده و زمان مکث در میانه فضا که یکی از اهداف شکل‌گیری این مکان است را معنا می‌بخشد.

تصویر ۱

نحوه نورگیری در این فضا (ادامه فضای قیصریه - تصویر ۲) نیز گویای محاسبه‌ی دقیق میزان نور لازم برای سرا (راسته بازار) است که با فواصل متناسب ستون نور را در ساعات مختلف روز در فضا به گردش درمی‌آورد و مفهوم زمان را وارد فضا کرده و با شکل و ابعاد این مسیر که خطی می‌باشد، هماهنگی دارد.

تصویر ۲

برای نمونه در غرفه های نگهداری کالا در حیاط قربانی (تصویر ۳) نحوه‌ی نورپردازی به نوع دیگری است. به صورتی که با توجه به حجم غرفه و عملکرد آن، نور را تا عمق حجره استفاده کرده و امکان بهره‌گیری از فضا را فراهم می‌آورد.

تصویر ۳

مقایسه نورپردازی در فضای سرپوشیده پیرامون حیاط
شترخان (تصویر ۴) با توجه به یکپارچگی فضا و میزان نور
لازم نشان‌دهنده توجه طراحان در موضوع نورپردازی در
بنای کاروانسرا می‌باشد. نور به طور نسبتاً یکنواخت در
تمامی سطوح این فضا پخش شده و روشنایی لازم را برای
نمایش کالا فراهم می‌نماید.

تنوع تقسیمات فضایی به لحاظ رنگ و جنس

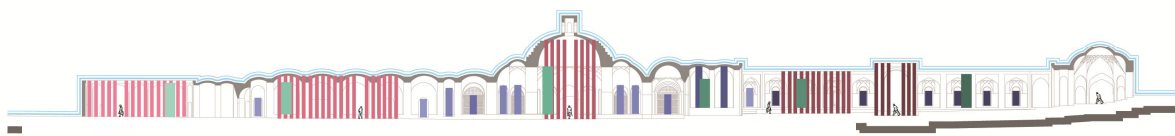

با توجه به تنوع فام و تنالیه رنگ‌ها، ویژگی‌های متفاوتی را در فضا میتوان ایجاد کرد. در مجموعه کاروانسرای سعدالسلطنه با وجود بهره‌گیری از مصالح آجر عموماً و کاشی در بخش‌های محدود سقف هشتی ورودی اصلی، چهارسوق‌ها و ورودی حمام در ارایه تنوع رنگ با حداقل مصالح، کاری بسیار غنی و در خور توجه است. آن‌چه در بالا آورده شده نمونه‌ای

از تلون و زیبایی ترکیب رنگ‌هاست که با توجه به مصالح محدود به کار رفته در ساخت بنا، حاکی از توانایی در بهره‌گیری از عنصر رنگ و نور در فضای زیستی است.

تنوع تقسیمات فضایی به لحاظ ارتفاع

بنای کاروانسرای سعدالسلطنه به لحاظ ساختار کالبدی از اجزا و عناصر گوناگونی تشکیل شده است، و در جهت تامین فضاهای متنوع، ابعاد و تناسبات مختلفی را شامل می شود، و می تواند نمونه ای مناسبی در بررسی تنوع ارتفاعی باشد، که البته در این بنا سه گروه قاب، درو پنجره و فضا بررسی شده است. در صورتی که هر یک از این سه گروه را به عنوان یک عنصر معماری در تصویری دوبعدی ترسیم کنیم، میزان تنوع آن ها در کنار هم نشان داده می شود. در برش طولی بنا هر مستطیل رنگی که شاخص یک تناسب ارتفاعی می باشد، ترکیبات ارتفاعی را در یک نگاهی اجمالی بیان می کند. تنوع این ترسیمات، همچنین تنوع ترکیب این ترسیمات، ترجمه ای از فاصله، اندازه، زمان، توقف، حرکت، سرعت و سکون در طراحی بنا می باشد، که نمایش موسیقی فضا را بر عهده دارد. بدین ترتیب خصوصیات هر پهنه پلان، ویژه همان محدوده فضایی و برآورده نیاز همان سطح خواهد بود.

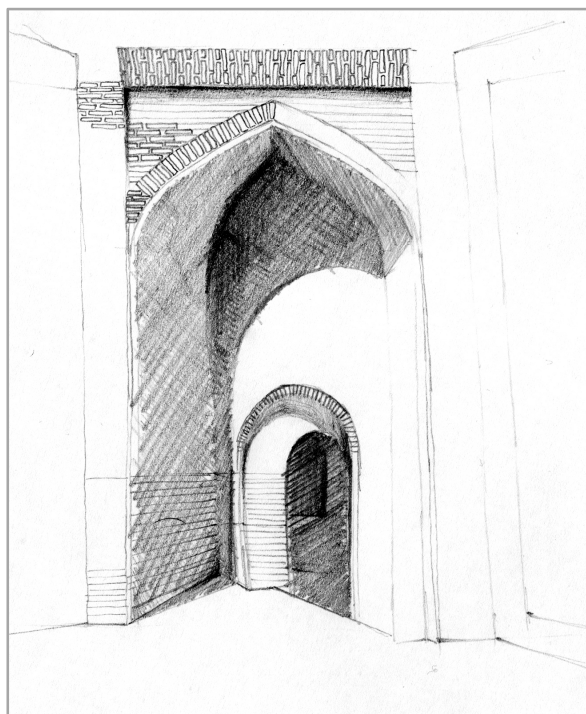

آلترناتیوهای ممکن در تعیین مسیرها در حالات مختلف

از دیگر مسایل قابل تحلیل، تنوع مسیرهای ممکن در مجموعه، با توجه به تنوع کاربری‌ها است. از آن جا که بنای کاروانسرای سعدالسلطنه مجموعه‌ای است از چندین سرا، حیاط، حمام و راسته بازار، تعاریف متنوعی در بیان معمارانه مسیر و هدف را در بر خواهد گرفت. در ترسیم بالا ۱۰ مورد مسیر حرکتی که هر کدام آغاز و پایان جداگانه‌ای دارند را با رنگ متفاوتی نشان می‌دهد. ارتباط فضایی در یک معماری مجموعه‌ای با در نظر گرفتن نوع ارتباط فضاها، ترتیب پیوستار فضایی، چگونگی تغییر مسیر، چگونگی تغییر فضا، نحوه‌ی تغییر جنبه‌های کالبدی و نیز عملکردی، همگی در تعریف یک مجموعه‌ی پیوسته و در عین حال متنوع موثر می‌باشد. مجموعه کاروانسرای سعدالسلطنه، در به کارگیری ترکیبات فضایی در جهت تبیین مسیر یکی از موفق‌ترین مجموعه‌های معماری هم‌طراز خود می‌باشد.

پوسته‌ای‌ترین المان معماری پیشنهادی برای بررسی این مجموعه، موتیوهای معماری است، که در این بنا از تنوع درخور و خیره‌کننده‌ای برخوردار است؛ شامل تزیینات آجرکاری، کاربندی‌ها، کاشی‌کاری و ترکیب گچ و آجر، قوس‌ها، جلوخان و درگاه، چفته‌ها، گنبد و نیم گنبد، و دالان و رواق. عامل پیونددهنده‌ی این عناصر، مدول یا واحد طراحی است که بنای کاروانسرا را در هسته‌ی تاریخی شهر قزوین به نمایش گذاشته‌است.

کاروانسرای سعدالسلطنه، معرف دوره‌ی تاریخی، دانش ساختمان‌سازی، هنر معماری، قدرت اقتصادی و شاخص حوزه شهرسازی ایران است، که نه با هدف صرفاً شناسایی و معرفی بنا، بلکه بیشتر با انگیزه معرفی روش مطالعه کالبدی بناهای تاریخی دارای مجموعه‌ی عملکردی بررسی گردیده‌است، تا ارزش ماندگاری و نامیرایی‌اش، در احیای آن همواره در نظر گرفته شود.

* پاره‌ای مطالب از منابع و مآخذ و مستندات و گزارش‌های مرتبط با طرح گردآوری شده است و تحلیل موضوع بر اساس پیمایش میدانی و بازدید یک روزه از سایت می‌باشد.